

УДК 316.647.5:303.42

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ВИМІРЮВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ (за результатами дослідження українських школярів, їхніх батьків та вчителів історії)

Даниленко Ігор Віталійович – старший викладач кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кізілов Олександр Іванович – кандидат соціологічних наук, завідувач кафедри методів соціологічних досліджень, директор науково-дослідного Інституту соціально-гуманітарних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рапопорт Ася Володимирівна – аспірантка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Юрасов Віталій Сергійович – аспірант кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті розглядається феномен толерантності та його інтерпретації, аналізуються методологія та методи його вимірювання. На основі існуючого досвіду у вимірюванні толерантності пропонується власна компактна шкала толерантності, розроблена для дослідження в рамках проекту Міжнародного фонду Відродження "Викладання історії в школі: на шляху до толерантності". Категорія толерантності розглядається авторами статті в якості латентної змінної, що операціоналізована в наборі тверджень, кожне з яких визначало толерантне або нетолерантне ставлення респондента до різних сфер і практик соціальної дійсності. Представлені результати дослідження рівня толерантності українських школярів, їх батьків та вчителів історії.

Ключові слова: толерантність, вимірювання толерантності, шкала сумарних оцінок Лайкерта, модель Раша.

В статье рассматривается феномен толерантности и его интерпретации, анализируется методология и методы его измерения. На основе существующего опыта в измерении толерантности предлагается собственная компактная шкала толерантности, разработанная для исследования в рамках проекта Международного фонда Возрождение "Преподавание истории в школе: на пути к толерантности". Категория толерантности рассматривается авторами статьи в качестве латентной переменной, операционализированной в наборе утверждений, каждое из которых определяло толерантное или нетолерантное отношение респондента к разным сферам и практикам социальной действительности. Представлены результаты исследования уровня толерантности украинских школьников, их родителей и учителей истории.

Ключевые слова: толерантность, измерение толерантности, шкала суммарных оценок Лайкерта, модель Раша.

The article deals with the phenomenon of tolerance and its interpretations, the techniques and methodologies of its measurement. On the basis of the existing experience in measuring tolerance the own compact Scale of Tolerance is proposed. The last was designed for the purposes of the research in the framework of the International Renaissance Foundation's project "Teaching History in schools: Towards Tolerance". The category of tolerance is regarded by the authors as a latent variable operationalized in a set of statements each of which defines a tolerant or intolerant attitude of the respondent to the different spheres and practices of social reality. The results of the research of the level of tolerance of schoolchildren, their parents and teachers of history in Ukraine are proposed.

Keywords: tolerance, tolerance measurement, Likert Scale, Rasch Model.

На сьогоднішній день Україна прагне бути сучасною європейською державою, в якій відстоюються і поширюються передусім європейські демократичні цінності, ключовою з яких є толерантність в усій різноманітності її форм. В Україні фіксується недостатнє усвідомлення різними групами громадськості цінності практик толерантності, між тим толерантність стає реальністю через встановлення усталених, безперешкодних різноспрямованих комунікацій, метою яких є поширення порозуміння між людьми.

Метою даної статті є аналіз методів та методологій вивчення толерантності, а також представлення власної апробованої шкали толерантності та здобутих за її допомогою результатів дослідження, проведеного в рамках проекту Міжнародного фонду Відродження "Викладання історії в школі: на шляху до толерантності".

Проект "Викладання історії в школі: на шляху до толерантності" - загальнонаціональне дослідження концепції історичної освіти в Україні, завдяки якому з'ясувалося, як відбувається викладання історії в школах, зміст шкільних курсів з погляду етнічної, культурної, гендерної та інших типів толерантності, вивчення змісту підручників історії та думки учнів, їх батьків і педагогів щодо концепції історичної освіти. Проект було реалізовано колективом Східноукраїнського Фонду соціальних досліджень, співробітниками Інституту соціально-гуманітарних досліджень та спеціалістами історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

В ході виконання проекту ставилася низка задач, серед яких ціла низка відповідають меті даної роботи: необхідність теоретичного обґрунтування вибору визначення толерантності, побудова шкали толерантності, її апробація, а також дослідження шляхом анкетування (з подальшою обробкою в за допомогою програмного пакету з обробки соціологічних анкет OCA та SPSS 17.0).

Методом дослідження було анкетування. Обсяг вибіркової сукупності склав 450 інтерв'ю з вчителями шкіл (n=450), 2046 інтерв'ю з учнями 8-11 класів (n=2046) та 784 інтерв'ю з батьками школярів (n=784). Саме означена кількість анкет аналізується в роботі.

Теоретичні засади визначення толерантності

У сучасному соціологічному дискурсі є безліч трактувань толерантності, найбільш логічним і семантично вірним з яких бачиться кумулятивне визначення толерантності в якості практики, коли людина сприймаючи *щось як неприпустиме* та таке, що вона *в силах змінити, рішуче не робить нічого* для подолання різноманітності, що її бентежить [1-4]. У такому визначенні бачиться два важливих рівня толерантності – ціннісний та практичний. Тобто, для формування толерантної позиції людина має інкорпорувати цінності Іншого, що суперечать власним (тобто правильним, істинним у розумінні цієї людини), в той час як на практичному рівні людина має *приймати це різноманіття і не реалізовувати свої можливості в подоланні цього різноманіття* згідно з власними ціннісними орієнтаціями.

Таке визначення толерантності, хоча і є вкрай продуктивним для модерної соціології, що претендує на тонку та досконалу рефлексію соціальної дійсності, все ж таки має свої обмеження в полі операціоналізації, тобто пошуку індикаторів, завдяки яким можна було б продуктивно вимірювати толерантність людини, а тим більше при визначенні толерантності великих за чисельністю соціальних груп.

Складності виникають не тільки на рівні підрахунку комплексу значущих практик, котрі могли б вказати на діяльність/бездіяльність людини (чи групи людей) на базі наявних цінностей, але й на рівні визначення "негативних цінностей", що стають базою для практичного рівня толерантності. Тобто визначити що саме людина вважає неприйнятним, не роблячи з цим "неприйнятним" нічого, майже неможливо через те, що люди в маніфестаціях власної позиції можуть цілком логічно змішувати ціннісний та практичний рівень. Так, вербалізація "толерантності" людиною, котра говорить, що не має "проблем" з оточуючим різноманіттям, унеможливує (згідно із описаною концепцією) подальше вивчення практик такої людини, бо її ціннісне підґрунтя не дає підстав дивитися на можливості "бездіяльності" - навіть за її наявності такі практики не будуть розглядатися як толерантні. Тобто людина, що говорить про свою "толерантність" чи "нетолерантність", може як мати "негативні" цінності, так і не мати таких, свідомо не реєструючи різниці, важливої для дослідника.

В цьому сенсі таке розподілення на ціннісний і практичний рівні бачиться аналітично вірним і водночас практично недоречним.

З огляду на означене проблемне поле в рамках можливостей дослідження проекту "Викладання історії в школі: на шляху до толерантності" було прийнято рішення, по-перше, апелювати до сумарного ціннісно-практичного рівня свідомості людини, тобто не розділяти ці два виміри інструментально, а вивчати ставлення людей до конкретних суджень, де вони б мали можливість, маючи на увазі власні цінності і пам'ять про свої вчинки зробити толерантний, нетолерантний або нейтральний вибір, а, по-друге, було вирішено вивчати школярів, що навчаються у старших класах середньої школи (з 8 по 11

включно), тобто таких, що вже мають власні думки та позиції з приводу циркулюючих в соціумі об'єктів толерантності. Таким чином, можна резюмувати, що в даному дослідженні під толерантністю розуміється позиція респондента, згідно якої він припускає наявність розбіжностей і погоджується з їх існуванням.

Побудова шкали толерантності

Одним із основних завдань емпіричної частини дослідження є *вимір* толерантності, тобто одержання *числової* оцінки рівня толерантності учнів 8-11 класів, їхніх батьків і вчителів-істориків. У процесі проектування дослідження були знайдені приклади розв'язання цього завдання: експрес-опитувальник "Індекс толерантності" (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєва, Л.А. Шайгерова); опитувальник для виміру толерантності (В.С. Магун, М.С. Жамкоч'ян, М.М. Магура), опитувальник П.В. Степанова та ін. [5-8]. Однак стало очевидно, що *шкали толерантності*, розроблені в рамках інших проектів, у цілому не відповідають цілям даного дослідження, хоча й містять цікаві дослідницькі рішення. Основні недоліки існуючих шкал полягали в тому, що формат шкал і розміри інструментарію не відповідали завданням стандартизованого соціологічного опитування. Іноді була потрібна додаткова адаптація формулювань до опитування українських школярів. У результаті виникла необхідність розробити власну *шкалу толерантності*.

Побудована шкала толерантності опирається на принципи, що перераховані нижче.

1. *Толерантність*, що інтерпретується як терпимість до іншого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань, є складною для виміру ознакою, латентною змінною, яка проявляється в *різних* толерантних або інтолерантних оцінках, відносинах, думках.

2. Толерантність розглядається як безперервна величина, що варіює між двома полюсами – граничними значеннями толерантності й інтолерантності. Зниження рівня толерантності означає збільшення інтолерантності, і навпаки.

3. Людина, яка є толерантною в одному випадку, швидше за все виявить деякий ступінь толерантності й в інших своїх оцінках. Цей принцип надає можливість застосування *єдиного показника*, що виражає рівень толерантності або інтолерантності.

Моделлю *шкали толерантності* стала шкала сумарних оцінок Лайкерта, у якій респондентам пропонується виразити ступінь своєї згоди або незгоди з деяким набором висловлювань. Підсумковий варіант шкали складається з 15 пунктів (*Таблиця 1*), у восьми з яких виражена толерантна позиція, а у семи – інтолерантна (клітинки таблиці, які виділені кольором). Відповідь респондента по кожному з тверджень оцінювалась за п'ятибальною шкалою, у якій за повну згоду з *толерантним* твердженням респондент одержував 5 балів, за повну незгоду – 1 бал. *Інтолерантні* твердження були інверсними – за згоду з такими висловлюваннями респондент одержував 1 бал, за незгоду, навпаки, 5 балів.

На першому етапі побудови *шкали толерантності* були зібрані твердження, у яких виразно виражена толерантна або інтолерантна позиція. Спочатку зібраний набір складався із приблизно ста висловлювань, у яких йшлося про терпимість до проявів іншого способу життя, ідей, вірувань тощо в етнічних, расових, релігійних, поселенських, вікових, гендерних відносинах. Були також твердження щодо відношення до соціальних аутсайдерів, історичного минулого, економічних, культурно-освітніх і політико-ідеологічних розбіжностей. Мета першого етапу полягала в тому, щоб зібрати максимальну кількість подібного роду висловлювань.

На другому етапі проведена оцінка *змістовної обґрунтованості* (валідності) позицій шкали. Експертами виступали самі учасники проекту – соціологи й історики. Мета цього етапу полягала в тому, щоб скорегувати формулювання висловлень і виключити з набору "невдалі" твердження, а також близькі за змістом твердження-дублікати. В результаті базовий набір тверджень після другого етапу складався із 44 пунктів.

На третьому етапі оцінювалась *зовнішня валідність шкали*. З цією метою проводилася серія претестів складеної шкали за участю учнів харківських шкіл. За результатами претесту були переформульовані або виключені висловлення, які розумілися неоднозначно або викликали в респондентів додаткові питання. Мета цього етапу полягала в тому, щоб залишити в наборі тільки ті твердження, які не викликають ускладнень у потенційних респондентів і приблизно однаково прості для оцінювання. Крім цього, за результатами претестів кількісно оцінювалась варіативність відповідей по кожній позиції та узгодженість шкали в цілому. "Слабкі позиції" зі шкали виключалися, претест повторювався. У підсумковому варіанті на цьому етапі шкала складалася з 19 тверджень, у пілотажних вимірах надійність шкали була висока (*альфа Кронбаха* становила більш 0.7).

Наступним етапом побудови шкали толерантності стало перетворення шкали сумарних оцінок Лайкерта у метричну шкалу на основі *моделі Раша* (*Rasch measurement, RM*) [9]. Модель Раша є однією з теорій латентно-структурного аналізу, запропонованої датським математиком Георгом Рашем в 1950-х рр. Спочатку RM була розроблена для оцінки навчальних досягнень (здібностей, знань, умінь), ставши

важливою частиною сучасної теорії тестування (*Item Response Theory*). Починаючи з 1970-1980-х рр. RM все ширше застосовується в соціологічних дослідженнях як інструмент виміру латентних змінних.

Трансформація шкали Лайкерта в RM дозволила, по-перше, отримати об'єктивний (об'єктивований) вимір, не залежний від набору суджень (*item free calibration*), що складають шкалу, та від вибірки респондентів (*person free measurement*). По-друге, модель Раша дозволяє оцінити "вагу" кожного з суджень. Позиції шкали підбиралися як приблизно однаково складні, але все ж з деякими твердженнями респондентам погодитись було легше, а з деякими порівняно важче. Модель Раша дозволяє розрахувати статистики відповідності для кожного з суджень і виключити занадто прості або надмірно важкі, тобто судження, що погано диференціюють респондентів з досліджуваної характеристики. На підставі перевірки надійності-узгодженості пунктів шкали були виключені чотири невдалі позиції, і у фінальному варіанті шкала толерантності складається з 15 пунктів-тверджень (Таблиця 1). По-третє, перетворення шкали Лайкерта в шкалу Раша підвищує рівень вимірювання з порядкового (або, принаймні, з псевдоінтервального) до інтервального (шкала натуральних логарифмів). Одиницями вимірювання в RM є логіти. Відповідно, респонденти можуть бути більш-менш толерантними на стільки-то логіт. Вимірювання на метричному рівні розширило математичні можливості роботи зі шкалою. Технічно перетворення здійснювалося за допомогою програми Winsteps v.3.65.¹

Таким чином, в результаті зроблених кроків побудована валідна й узгоджена (надійна) метрична шкала толерантності, значення якої варіюють у діапазоні від -3 до 3. Негативні значення шкали вказують на перевагу у відгуках респондентів інтолерантних оцінок, позитивні говорять про толерантність. Нульову оцінку можна розглядати як точку рівноваги толерантних й інтолерантних оцінок.

Толерантність, безумовно, є складним для вимірювання феноменом. Сформована шкала толерантності, яка дозволяє чисельно оцінити рівень толерантності наших респондентів, до певного ступеня спрощує реальність, редукує складне явище до схеми або соціологічної моделі. Тому не зовсім коректно на підставі показань цієї шкали робити висновки про відмінність у рівні толерантності деяких окремих суб'єктів. Для цього необхідні спеціалізовані особистісні опитувальники. Однак дана шкала добре адаптована для цілей масового виміру, її основне завдання – виявлення відмінностей у рівні толерантності груп. Наприклад, ґрунтуючись на показаннях шкали, ми можемо сказати, наскільки шкільні вчителі є більш толерантними за школярів або їхніх батьків. Ще більшою схематизацією феномена толерантності є поділ респондентів на три групи: "інтолерантні" (показники шкали від -3 до -0.25), "у чомусь толерантні, у чомусь ні" (від -0.24 до 0.24) і "толерантні" (від 0.25 до 3). Вибір меж поділу має математичне обґрунтування, але в той же час є досить умовним з погляду змістовного розподілу респондентів на толерантних та нетолерантних. Дане групування застосовано в подальшому тексті для більшої наочності аналітичних висновків. Однак слід пам'ятати про те, що цей розподіл є у високій мірі відносним.

Таблиця 1.

Шкала толерантності

№	ТВЕРДЖЕННЯ
1	Моїм близьким другом може стати людина з іншим кольором шкіри(іншої раси)
2	Родину можуть створювати люди з різним віросповіданням (релігією)
3	Психічно хворих людей, навіть якщо вони не становлять загрози для оточуючих, необхідно ізолювати
4	Немає нічого поганого у тому, що комусь подобаються політики, які в мене викликають роздратування
5	У повсякденному житті люди можуть вдягатися так, як їм подобається, навіть якщо це виглядає дивно
6	Вихователями у дитячих садках можуть бути чоловіки
7	Люди, які скоїли тяжкі злочини, не можуть серйозно змінитися на краще
8	Люди старшого покоління і молодь зазвичай не здатні зрозуміти один одного
9	Є нації і народи, до яких важко добре ставитися
10	ВІЛ-інфіковані (хворі на СНІД) можуть працювати або вчитися поруч із здоровими людьми
11	Суперечки стосовно деяких подій історії нашої країни повинні бути заборонені
12	Для мене не має значення національність моїх сусідів
13	Сексуальні стосунки між людьми однієї і тієї ж статі припустимі
14	Краще, щоб громадяни нашої країни вірили в одне і те ж саме, сповідували одну релігію
15	Деякі вуличні акції, в яких люди висловлюють свій протест, слід було б заборонити

¹ Офіційний сайт www.winsteps.com. Використання програми Winsteps описано в: Дубина І.Н. Математические основы эмпирических социально-экономических исследований: учебное пособие. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2006. – С. 111

Рівень толерантності школярів, їхніх батьків і вчителів історії

Учні 8-11 класів можна назвати "скоріше толерантними" – середній рівень толерантності українських старшокласників з імовірністю 95% лежить у діапазоні від 0.18 до 0.22 по шкалі толерантності. 95% усіх даних про рівень толерантності школярів перебуває в інтервалі від -0.53 до 0.93. Найбільш інтолерантна оцінка, що отримана в опитуванні, відповідає рівню -1.3, а найбільш толерантна дорівнює 1.8 (Рисунок 1).

Батьки школярів *дещо менш толерантні*, ніж їхні діти. Середній рівень толерантності батьків з 95% імовірністю перебуває в діапазоні від приблизно 0.12 до 0.20. Переважна більшість оцінок (95%) перебуває в інтервалі від -0.62 до 0.94. А ось мінімальна й максимальна оцінки практично ті ж самі, що і у дітей: -1.4 та 1.7. У цілому, відмінності в рівні толерантності батьків і їхніх дітей не є суттєвими. На точність оцінок впливає менший обсяг вибірки батьків, але все-таки можна відзначити як тенденцію, що діти є *дещо більш толерантними* за своїх батьків (Рисунок 1).

Вчителі історії, які викладають у школах, де вчаться опитані школярі, в середньому виявили *більший рівень толерантності*, ніж старшокласники та їхні батьки – середній рівень толерантності з великою ймовірністю ($P = 0,95$) перебуває між оцінками шкали 0.38 і 0.46. Майже всі оцінки вчителів-істориків (95%) на шкалі толерантності перебувають у діапазоні від -0.44 до 1.28. Найменший рівень толерантності, який був вимірний нами в опитуванні, склав -1.2, а ось найбільший був рекордно високий: 2.7 (Рисунок 1).

Наочне порівняння показників толерантності учнів 8-11 класів, їхніх батьків і шкільних учителів подано на Рисунок 2, де пункти шкали толерантності умовно розділені на групи: "інтолерантні" (від -3 до -0.25), "у чомусь толерантні, у чомусь ні" (від -0.24 до 0.24) і "толерантні" (від 0.25 до 3). Ми бачимо, що діти є більш толерантними за своїх батьків, хоча різниця й не є великою, а вчителі-історики помітно більше толерантні і за учнів, і за їхніх батьків. Усі відмінності в толерантності школярів, батьків і вчителів є статистично достовірними. Для трьох сформованих груп значимість критерію хі-квадрат склала менше 0.001. Значимість відмінностей середніх показників толерантності за результатами дисперсійного аналізу також становить менше 0.001, причому на такому рівні значимості різняться показники толерантності вчителів і учнів, учителів і батьків, у той час як відмінності в толерантності дітей і їхніх батьків не є статистично достовірними.

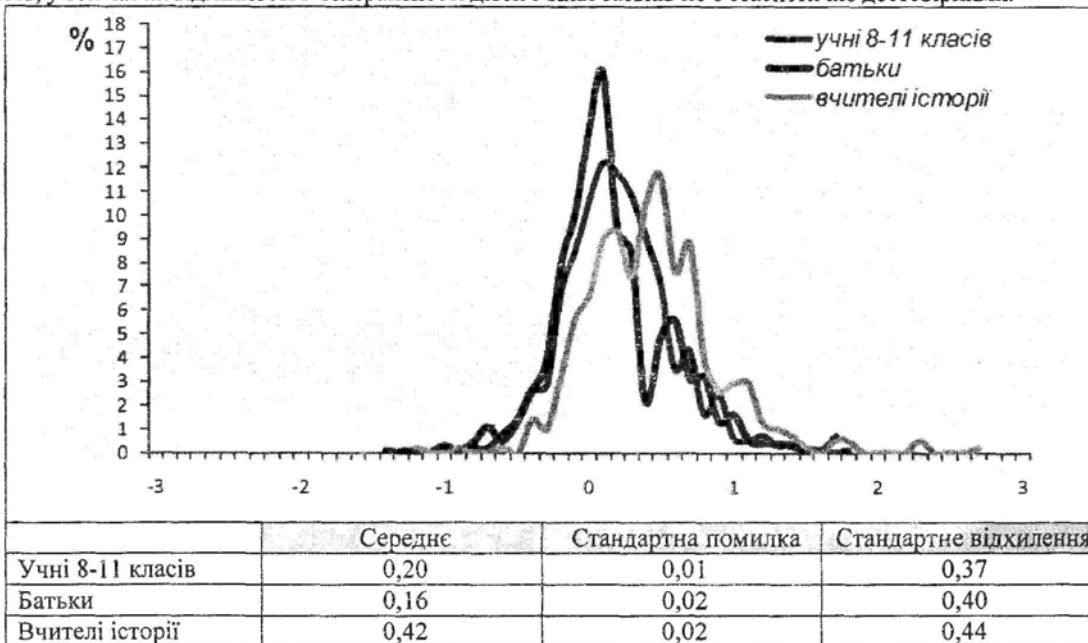

Рисунок 1. Рівень толерантності учнів 8-11 класів, їхніх батьків і вчителів-істориків (%)*

*На діаграмі представлена згладжена крива рівня толерантності

Рисунок 2. Рівень толерантності, розподіл по групах (%)

Масиви: усі опитані школярі (n=2046); усі опитані батьки (n=784); усі опитані вчителі історії (n=450)

Подивимось, в яких саме пунктах шкали учні 8-11 класів, їхні батьки й шкільні вчителі історії були найбільш і найменш толерантні (Таблиця 2).

Більшість старшокласників терпимо ставиться до незвичайного або зухвалого стилю в одязі, до національної або расової приналежності людини, до її політичних симпатій, порушення гендерних стереотипів (твердження 1, 4, 5, 6 і 12 у виділених світло-сірим клітинках Таблиці 2). Багато школярів проявляють нетерпимість у своєму ставленні до старшого покоління, до злочинців і гомосексуалістів; для багатьох школярів краще жити серед людей, що сповідують єдину релігію, хоча до міжконфесійних шлюбів ставлення в цілому більш толерантне (твердження 7, 8, 13 і 14 у темно-сірих клітинках). Найбільший розбіг в оцінках спостерігається у ставленні до ВІЛ-інфікованих і гомосексуалістів (стандартне відхилення становить 1.4 пункту п'ятибальної шкали).

У той же час батьки школярів найбільш толерантні у своєму ставленні до представників іншої національності, раси й політичних симпатій (висловлення 1, 4 і 12 у Таблиці 2). Нетерпимість батьків виявилася насамперед у їхньому ставленні до злочинців і гомосексуалістів. Крім того, дорослі вважають за краще жити серед людей єдиної релігії, що теж є проявом інтолерантності.

Шкільні вчителі найбільшою мірою толерантно ставляться до представників іншої національності, раси й політичних симпатій. Багато хто з них проявляє терпимість до ВІЛ-інфікованих, міжконфесійних шлюбів, порушенню гендерних стереотипів, суперечливим оцінкам історичного минулого. Інтолерантними багато вчителів бувають у своєму ставленні до злочинців і гомосексуалістів.

Звернемо увагу, що аспект етнічних розбіжностей представлений двома пунктами шкали (твердження 9 і 12). Школярі та їхні батьки легко допускають, що їхніми сусідами можуть бути люди будь-якої національності, але в той же час вони не так активно спростовують позицію, що "є нації й народи, до яких важко добре ставитись". У той же час шкільні вчителі у високій мірі терпимі з обох пунктів. Релігійний аспект представлений у шкалі толерантності також двома пунктами (твердження 2 і 14). Причому, якщо школярі і їхні батьки віддали б перевагу жити у моноконфесійному оточенні, хоча в багатьох випадках й ставляться терпимо до шлюбів між людьми, що сповідують різні релігії, вчителі "скоріше толерантні" з обох пунктів. Ці відмінності, а також загальна перевага толерантних оцінок над інтолерантними (кількість світло- та темно-сірих клітинок у Таблиці 2) пояснюють, чому шкільні вчителі за шкалою толерантності одержали більш високі показники. Крім цього, у Таблиці 2 наочно видно збіги пунктів, за якими проявляють свою толерантність або інтолерантність старшокласники і їхні батьки. Це пояснює, чому показники рівня толерантності між цими групами так схожі.

Таблиця 2.

Середній рівень толерантності по кожному із тверджень*

ТВЕРДЖЕННЯ	УЧНІ		БАТЬКИ		ВЧИТЕЛІ	
	С	СВ	С	СВ	С	СВ
5. У повсякденному житті люди можуть одягатися так, як їм подобається, навіть якщо це виглядає зухвало або дивно	4.1	1.1	3.5	1.2	3.5	1.1
12. Для мене не має значення національність моїх сусідів	4.1	1.1	4.1	1.1	4.4	1.0
1. Моїм близьким другом може стати людина з іншим кольором шкіри (іншої раси)	3.9	1.2	3.7	1.2	4.1	1.0
4. Немає нічого поганого у тому, що комусь подобаються політики, які в мене викликають роздратування	3.9	1.1	3.9	1.1	4.2	1.0
6. Вихователями у дитячих садках можуть бути чоловіки	3.6	1.3	3.5	1.3	3.7	1.2
2. Родину можуть створювати люди з різним віросповіданням (релігією)	3.5	1.3	3.3	1.3	3.6	1.3
10. ВІЛ-інфіковані (хворі на СНІД) можуть працювати або вчитися поруч із здоровими	3.4	1.4	3.3	1.3	3.6	1.2
11. Суперечки стосовно деяких подій історії нашої країни повинні бути заборонені	3.2	1.2	3.1	1.3	3.7	1.4

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

15. Деякі вуличні акції, в яких люди висловлюють свій протест, слід було б заборонити	3.2	1.2	3.2	1.3	3.5	1.3
3. Психічно хворих людей, навіть якщо вони не становлять загрози для оточуючих, необхідно ізолювати	3.1	1.2	2.9	1.2	3.4	1.2
9. Є нації і народи, до яких важко добре ставитися	3.1	1.3	3.3	1.3	3.8	1.3
8. Люди старшого покоління і молодь зазвичай не здатні зрозуміти один одного	2.8	1.2	3.0	1.1	3.3	1.0
7. Люди, які скоїли тяжкі злочини, не можуть серйозно змінитися на краще	2.7	1.2		1.2		1.1
14. Краще, щоб громадяни нашої країни вірили в одне і те ж, сповідували одну релігію	2.5	1.2		1.3	3.3	1.3
13. Сексуальні стосунки між людьми однієї і тієї ж статі припустимі	2.2	1.4		1.3		1.3

* *C* – середнє значення, *CV* – стандартне відхилення. Для висловлень 1, 2, 4, 5, 6, 10, 12, 13 значення "1" означає "зовсім не згоден", "5" – "повністю згоден". Для висловлень 3, 7, 8, 9, 11, 14 і 15 (виділені кольором) навпаки: "1" означає повну згоду, "5" – повну незгоду.

Перевіримо, чи впливають на *рівень толерантності* такі соціально-демографічні характеристики як стать, вік, населений пункт або регіон проживання. Для цього проведемо порівняння показників толерантності в групах, виділених за цими ознаками. Середні значення рівня толерантності в кожній з груп порівнюються за допомогою ANOVA, однофакторного дисперсійного аналізу і методу множинних порівнянь. На діаграмах нижче представлені середні значення плюс-мінус приблизно дві стандартні помилки (95% інтервал довіри). Візуально, якщо інтервали лежать на різних рівнях (не накладаються один на інший), відмінності істотні. Під кожним рисунком знаходяться результат і висновок ANOVA.

Аналіз відмінностей толерантності в різних групах старшокласників дозволив виявити значимі відмінності в *рівні толерантності* дівчат і хлопців, а також школярів, що проживають у населених пунктах різного типу й у різних регіонах. У той же час немає суттєвих розбіжностей у рівні толерантності дітей, які вчаться в різних класах (Рисунки 3 – 4).

У більшості питань, що складають шкалу, дівчата висловлюються більш толерантно, і ці відмінності статистично значимі ($Sig. < 0.05$). Розбіжностей немає тільки в деяких пунктах – дівчата й хлопці дають приблизно однакові оцінки в питаннях щодо міжконфесійних шлюбів (твердження 2), стилю одягу (5), вибору чоловіками професії вихователя дитячого садка (6), злочинців (7) і суперечок навколо деяких подій історії нашої країни (11). Єдине питання, у якому хлопчики більш толерантні, ніж дівчата, – це позиція про заборону протестних вуличних акцій (15).

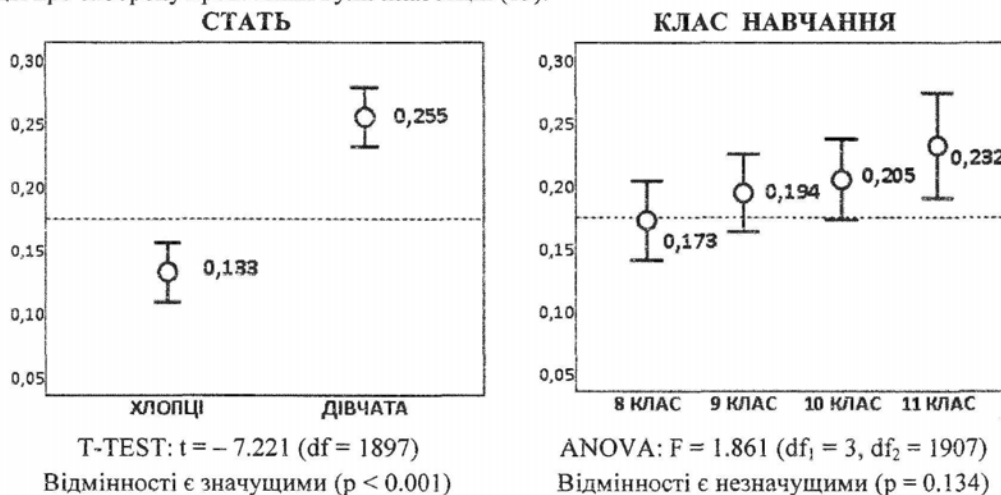

Рисунок 3. Порівняння середніх значень толерантності серед учнів 8-11 класів різної статі й класу навчання (95% інтервали довіри)

Сільські старшокласники дещо менш толерантні, ніж міські школярі. Особливо помітними є розбіжності з двох питань – це ставлення до ВІЛ-інфікованих (10) і до одностатевих сексуальних відносин (13). У цих питаннях сільські школярі порівняно більш нетерпимі, аніж учні міських шкіл. Найбільш толерантними за цими пунктами є учні шкіл обласних центрів.

Середній рівень толерантності старшокласників, що живуть у західних областях України, порівняно нижче цього показника школярів центральних, східних або південних областей. Подивимося, у яких позиціях проявляється інтолерантність школярів західного регіону. Старшокласники, що мешкають

на заході України, є помітно більш нетолерантними у питаннях релігії (висловлення 2 і 14), політичних симпатій (4) і в своєму ставленні до одностатевих сексуальних відносин (13). Втім, у питанні про вуличні акції протесту (15) західні школярі, навпаки, порівняно більш толерантні. Із приводу різних стилів одягу (5), гендерних стереотипів (6), ставлення до злочинців (7) і національних відносин (9) розбіжностей у відповідях школярів з різних регіонів немає. В інших питаннях (висловлення 1, 3, 8, 10, 11 і 12) спостерігаються менш істотні відмінності, ніж ті, які вже названі.

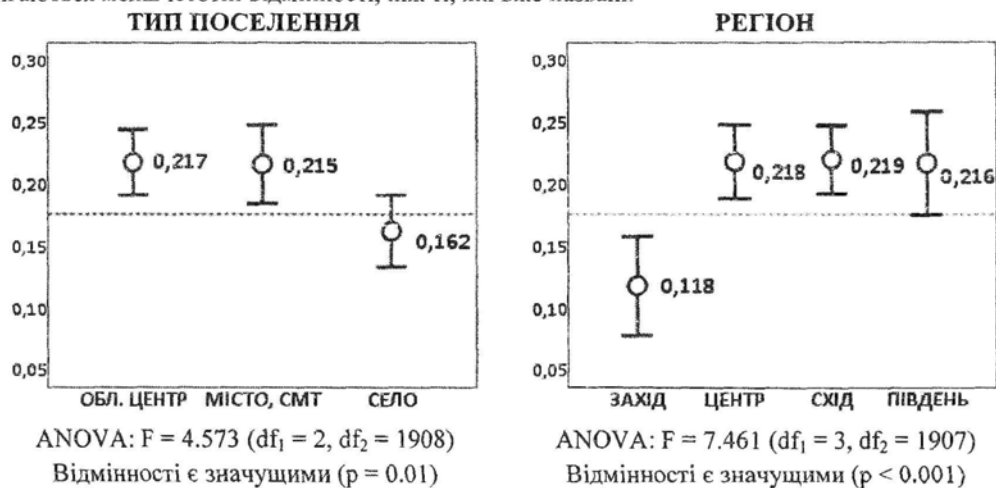

Рисунок 4. Порівняння середніх значень толерантності серед учнів 8-11 класів, що мешкають в населених пунктах різного типу і різних регіонах країни (95% інтервали довіри)

Аналіз відмінностей толерантності в різних групах опитаних батьків дозволив виявити значимі відмінності у рівні толерантності чоловіків і жінок, а також мешканців різних регіонів України. Можна відзначити певну тенденцію, яка пов'язана з підвищенням показника толерантності з підвищенням рівня освіти, а також деяке зниження цього показника із віком. Однак розбіжності в групах респондентів різного віку й різної освіти не дуже великі (не є статистично значимими). Рівень толерантності батьків старшокласників практично не залежить від матеріального становища або типу населеного пункту (Рисунки 5 – 7).

Жінки більш толерантні за чоловіків, що проявляється, насамперед, у їхньому більш терпимому ставленні до людей з іншими політичними симпатіями, а також до одностатевих сексуальних відносин (відмінності значимі на рівні менше 0,01). В інших питаннях жінки й чоловіки демонструють приблизно однаковий рівень толерантності, або відмінності в їхніх оцінках не є істотними. Цікаво, що помітно не відрізняються відгуки чоловіків і жінок на порушення гендерного стереотипу (чоловік-вихователь у дитячому садку). Розбіжностей у показниках толерантності респондентів різного віку немає, але це можна пояснити досить однорідним віковим складом групи опитаних батьків (в основному це люди середнього віку).

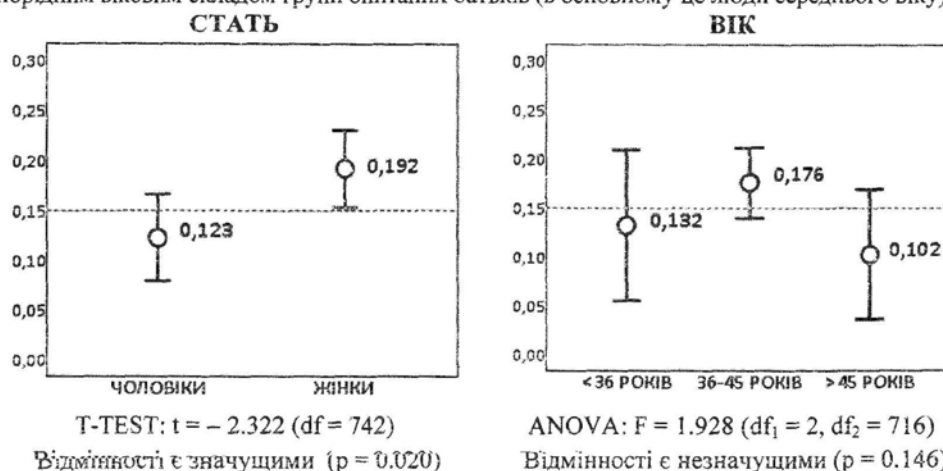

Рисунок 5. Порівняння середніх значень толерантності серед батьків учнів різної статі та віку (95% інтервали довіри)

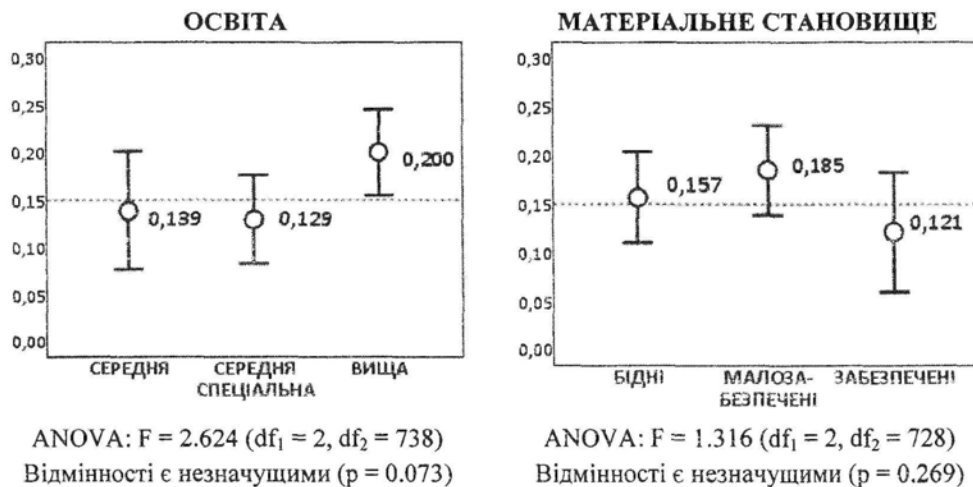

Рисунок 6. Порівняння середніх значень толерантності серед батьків учнів різної освіти й матеріального становища (95% інтервали довіри)

Відзначені також регіональні відмінності, при яких найбільший середній показник *рівня толерантності* батьків спостерігається в східних областях України, а порівняно невисокий – на Заході й у Центрі. Однак характер цих відмінностей більш складний. Наприклад, респонденти західних областей найменш толерантні в питаннях релігії (висловлення 14), політичних симпатій (4), відносин між поколіннями (8), а також в оцінці одностатевих відносин (13), але при цьому найбільш толерантні в питанні про вуличні акції протесту (15). У питаннях про ставлення до різних націй (12) і про оцінку історичних подій (11) Захід і Схід виявляються порівняно більш толерантними за Центр і Південь. В цілому, відмінності не дуже великі, але тенденції виявлені досить чітко.

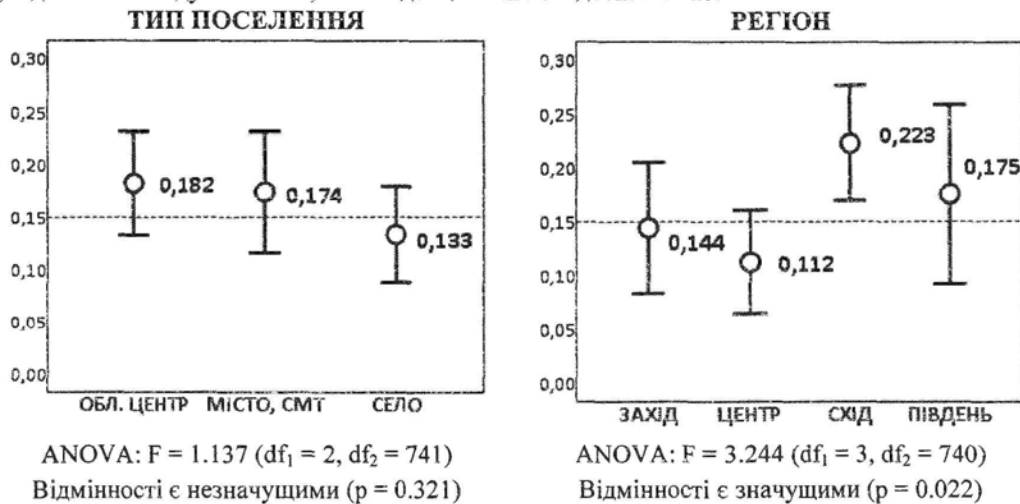

Рисунок 7. Порівняння середніх значень толерантності серед батьків учнів, що мешкають у населених пунктах різного типу і різних регіонах країни (95% інтервали довіри)

Рівень толерантності вчителів практично не залежить від їхньої статі, віку, типу населених пунктів і регіонів країни, де вони мешкають. Статистично значимих відмінностей за цими ознаками не виявлено (Рисунки 8-9). Цікаво відзначити, що, на відміну від батьків і самих школярів, вчителі-чоловіки мають у середньому дещо більш високі показники *рівня толерантності*, аніж їхні колеги жіночої статі. Втім, розбіжності не є великими й можуть розглядатися тільки в якості можливої тенденції.

Як було зазначено, рівень толерантності вчителів *не залежить* від типу населених пунктів і регіонів, де вони мешкають, але в селах вчителі порівняно рідше бувають толерантними, ніж в містах. А на Заході й Сході вчителі є порівняно толерантнішими, ніж в Центрі й на Півдні. Утім, статистично значущих розбіжностей немає, а зазначені відмінності є лише *тенденціями*.

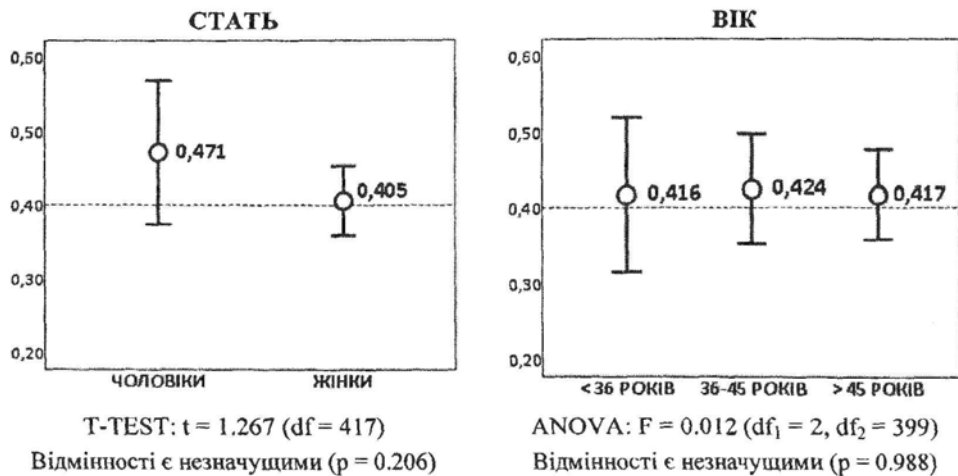

Рисунок 8. Порівняння середніх значень толерантності серед вчителів історії різної статі й віку (95% інтервали довіри)

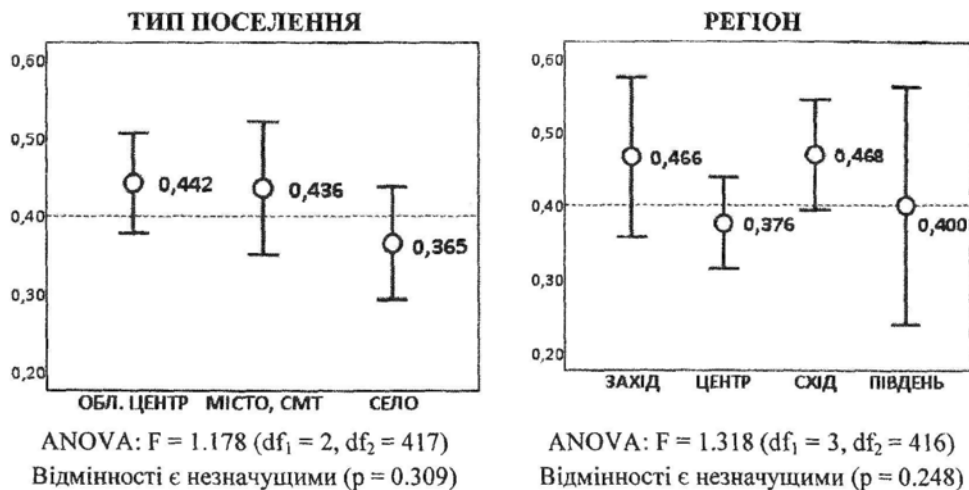

Рисунок 9. Порівняння середніх значень толерантності серед вчителів історії, що мешкають в населених пунктах різного типу й у різних регіонах країни (95% інтервали довіри)

Толерантність в оцінюванні історичних подій

Під час дослідження передбачалася також одночасна верифікація даних, отриманих за допомогою шкали толерантності, додатковими питаннями, що стосувалися толерантності в оцінюванні історичних подій та явищ історії.

Так, учням 8-11 класів, їхнім батькам і шкільним вчителям історії в ході опитування було поставлено питання "Ви згодні чи не згодні з тим, що всі громадяни України повинні мати однакові уявлення про історію своєї країни?". Відповіді на це питання з певною мірою умовності можна розглядати в якості додаткового індикатору толерантності – незгода із цією тезою говорить про толерантну позицію респондента і навпаки.

З даним твердженням погоджується половина всіх опитаних старшокласників (50%), приблизно така ж частина батьків (52%), 38% учителів історії й 37% експертів (Рисунок 10). Кількість тих, що не згодні із цією тезою, тобто тих, хто, за нашими припущеннями, висловлюється більш толерантно, становить відповідно 17% учнів, 20% батьків, 27% учителів і 43% експертів. Таким чином, школярі й їхні батьки за цим показником можуть бути охарактеризовані як "скоріше інтолерантні", а наші експерти – як "скоріше толерантні". Це питання практично не викликало ускладнень у респондентів (тих, кому "важко відповісти" менше 5%), тому ця позиція на Рисунку 10 не представлена.

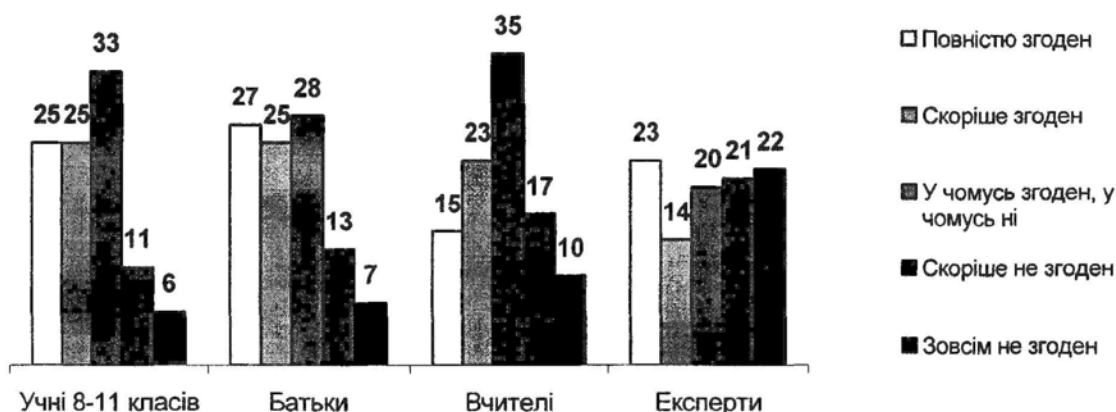

Рисунок 10. Розподіл відповідей на питання: "Ви згодні чи не згодні з тим, що всі громадяни України повинні мати однакові уявлення про історію своєї країни?" (%)
 Масиви: усі опитані школярі (n=2046); усі опитані батьки (n=784); усі опитані вчителі історії (n=450); усі опитані експерти (n=51)

Старшокласники, їхні батьки та вчителі історії, які незгодні з висловленням про необхідність єдиної історії для всіх громадян України, згідно із середніми показниками по шкалі толерантності дійсно є порівняно більш толерантними, аніж ті, хто частково або повністю з даною тезою погоджується (Рисунок 11). Таким чином, даний показник (згода чи незгода з твердженням про єдину історію для всіх громадян) справді диференціює респондентів на більш й менш толерантних.

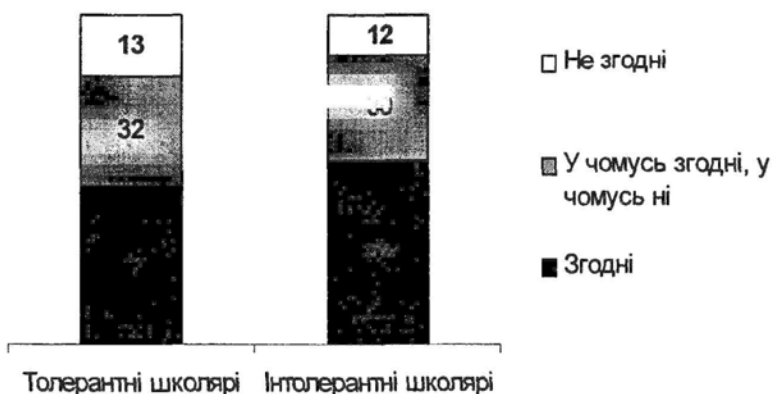

Рисунок 11. Розподіл відповідей на питання: "Ви згодні чи не згодні з тим, що всі громадяни України повинні мати однакові уявлення про історію своєї країни?" серед учнів 8-11 класів в залежності від рівня толерантності (%)

Спостерігається певна залежність відповідей на запитання про єдину історію для всіх громадян України від регіону, де мешкають респонденти (Рисунок 12). Згідно із цим показником, дещо більш толерантними виявляються респонденти східних областей країни, трохи менш толерантними – респонденти, що мешкають на Заході. Відмінності не є великими, але статистично значущі. Відповіді респондентів різної статі, віку, освіти, матеріального становища, а також мешканців населених пунктів різного типу істотних розбіжностей не містять.

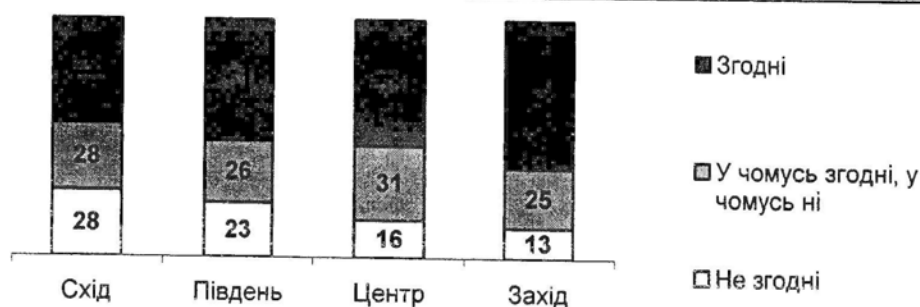

Рисунок 12. Розподіл відповідей на питання: "Ви згодні чи не згодні з тим, що всі громадяни України повинні мати однакові уявлення про історію своєї країни?" серед батьків учнів в різних регіонах України (%)
Масиви: усі опитані батьки (n=784)

Ще одне питання, яке було поставлено школярам, їхнім батькам, учителям-історикам і експертам, можна умовно розглядати як індикатор толерантності – "Ви згодні чи не згодні з тим, що одна й та ж історична особистість може бути для когось героєм, а для когось - злочинцем?". Передбачається, що толерантна позиція пов'язана з більшою готовністю прийняти цю тезу.

Більшість опитаних школярів (58%) і стільки ж батьків (58%) на це питання відповіли ствердно. Серед вчителів згодних ще більше (65%), а ось експерти більш обережні у своїх оцінках ("так" відповіли тільки 51%). Настільки більша частка згодних пояснюється очевидним фактом: приклади історичних особистостей з такими суперечливими оцінками українська й світова історія надає предостатньо, і, як ми побачимо далі, багато респондентів, майже не замислюючись, готові такі приклади назвати. Відсоток незгодних варіює в розглянутих групах у діапазоні від 16% до 26% (Рисунок 13). Таким чином, більшість старшокласників, батьків, учителів і експертів погоджується з тим, що одна й та сама історична особистість може сприйматися різними людьми суперечливо. Виходить, що згідно з даним показником, вони є досить толерантними. Це питання також не викликало складнощів у респондентів (тих, кому "важко відповісти" менше 5%), тому ця позиція на Рисунок 13 не представлена.

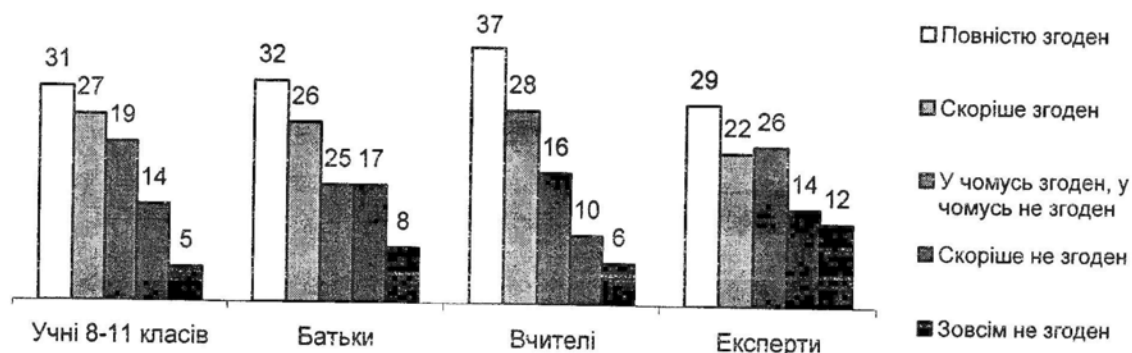

Рисунок 13. Розподіл відповідей на питання: "Ви згодні чи не згодні з тим, що одна і та ж історична особистість може бути для когось героєм, а для когось – злочинцем?" (%)
Масиви: усі опитані школярі (n=2046); усі опитані батьки (n=784); усі опитані вчителі історії (n=450); усі опитані експерти (n=51)

Школярі, їхні батьки і вчителі історії, які згодні з тим, що історичні особистості можуть для одних бути героями, а для інших – злочинцями, по шкалі толерантності в середньому виявляються більш толерантними за тих, хто із цим твердженням не згодний або згодний лише частково (Рисунок 14). Статистична значущість дисперсійної моделі й для школярів, і для батьків складає менше 0.001, для вчителів – 0.003. Інакше кажучи, толерантність в оцінці суперечливих історичних персонажів поєднана із загальним рівнем толерантності – згода чи незгода з твердженням про суперечливість деяких історичних особистостей насправді диференціює респондентів на більш й менш толерантних.

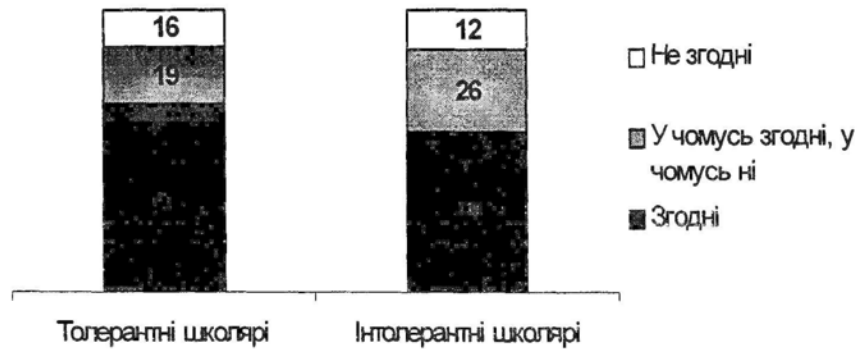

Рисунок 14. Розподіл відповідей на питання: "Ви згодні чи не згодні з тим, що одна і та ж історична особистість може бути для когось героєм, а для когось – злочинцем?" серед учнів 8-11 класів (%)

Розглядаючи готовність респондентів визнати, що історичні персонажі можуть мати для різних людей суперечливі характеристики, у якості непрямого індикатору толерантності, можна сказати, що трохи більш толерантні респонденти проживають на Сході, а менш толерантні – на Заході України. Інші соціально-демографічні характеристики респондентів помітно не впливають на розподіл відповідей на це питання.

Продовжуючи в інтерв'ю тему історичних особистостей, які для одних можуть бути героями, а для інших – злочинцями, ми запропонували старшокласникам, їхнім батькам і вчителям-історикам привести конкретні приклади таких особистостей. Більшість респондентів із цим завданням упоралося – змістовні відповіді дали 61% школярів, 69% батьків та 73% учителів.

Більшість історичних особистостей, які були згадані респондентами, мали відношення до різних періодів історії України, історії СРСР або історії Російської імперії. Прикладами суперечливих історичних персонажів в українській історії є Степан Бандера, Іван Мазепа, Богдан Хмельницький, Роман Шухевич, Симон Петлюра, Нестор Махно. Зустрічалися також імена Михайла Грушевського, Івана Скоропадського й Петра Дорошенка. Зрідка називалися імена сучасних українських політиків. Серед героїв-антигероїв радянської історії називалися Володимир Ленін, Йосип Сталін, Леонід Брежнев, Михайло Горбачов. З російської історії згадувалися, головним чином, імператори й імператриці: Петро I, Микола II, Катерина II. У якості прикладів суперечливих історичних особистостей із європейської історії найчастіше називалися Адольф Гітлер і імператор Наполеон I Бонапарт. По кількості згадувань лідерами рейтингу історичних героїв-антигероїв, складеного за результатами відповідей старшокласників, є Степан Бандера, Іван Мазепа, Богдан Хмельницький, Йосип Сталін і Володимир Ленін. Батьки найбільш часто приводили ті ж приклади, але історичні персонажі розташувалися в рейтингу інакше. Лідери у відповідях дорослих - Степан Бандера і Йосип Сталін. Учителі історії, крім уже названих, часто згадували Романа Шухевича й Симона Петлюру. Лідерами їх рейтингу стали Степан Бандера й Іван Мазепа (Таблиця 3).

Відповіді на це питання респондентів із різних регіонів дещо відрізняються, причому розбіжності стосуються, насамперед, перших рядків рейтингу. Наприклад, у західних областях України Степана Бандеру називає 40% усіх опитаних школярів і 58% батьків, у центральних – відповідно 24% і 38%, на Сході – 22% і 36%, на Півдні – 17% і 33%. Серед вчителів найбільша частота згадування Степана Бандери на Сході (63%) і на Заході (59%), рідше його ім'я називали вчителі центральних і південних областей України (51% і 32% відповідно).

Слід також зазначити, що з дев'яти перших позицій рейтингу героїв-антигероїв шість рядків займають персонажі української історії, причому Степан Бандера й Іван Мазепа займають верхні рядки цього списку за версією старшокласників, їхніх батьків та шкільних вчителів історії. Це говорить про те, що багато наших респондентів прекрасно усвідомлюють: деякі теми української історії залишаються спірними й суперечливими для мешканців усіх регіонів України.

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на питання: "Назвіть ім'я тих історичних особистостей, які, на ваш погляд, для когось можуть бути героями, а для когось – злочинцями", (%)

УЧНІ 8-11 КЛАСІВ		БАТЬКИ		ВЧИТЕЛІ	
ІМ'Я	%	ІМ'Я	%	ІМ'Я	%
Бандера	25	Бандера	41	Бандера	54
Мазепа	24	Сталін	26	Мазепа	42
Хмельницький	17	Мазепа	18	Сталін	29
Сталін	14	Ленін	14	Шухевич	20
Ленін	10	Хмельницький	9	Ленін	16
Гітлер	6	Петлюра	8	Петлюра	15
Шухевич	2	Шухевич	7	Хмельницький	9
Петлюра	2	Гітлер	2	Махно	6
Махно	1	Махно	2	Гітлер	4

Масиви: усі опитані школярі (n=2046); усі опитані батьки (n=784); усі опитані вчителі історії (n=450)

Висновки

У ході дослідження, проведеного в рамках проекту Міжнародного фонду Відродження "Викладання історії в школі: на шляху до толерантності" було не тільки розглянуто набір найпоширеніших методів та методологій визначення толерантності, але й розроблено власну шкалу толерантності, а також представлено результати дослідження, проведеного за допомогою цієї шкали безпосередньо та ряду версифікаційних індикаторів, що давали можливість визначити дієвість шкали опосередковано.

Таким чином, з метою виміру *толерантності*, яка розглядалася в якості латентної змінної, було обране робоче визначення й проведено операціоналізацію цього поняття в наборі тверджень, кожне з яких виявляло *толерантне* або *інтолерантне* відношення респондента (індикаторні змінні). Було побудовано *шкалу толерантності*, що складається з 15 пунктів і є досить компактною у своїх розмірах для перспективних масових опитувань. Вимір було проведено по шкалі Лайкерта, після чого шкалу перетворено в *модель Рашиа* для політомічних індикаторних змінних. Ця модель дозволяє виміряти одночасно і рівень толерантності опитуваних, й інформативність пунктів опитувача. Одиницями шкали є *логіти*, значення варіюють у діапазоні від -3 до 3. Негативні значення шкали вказують на переваги у відгуках респондентів інтолерантних оцінок, позитивні говорять про толерантність. Нульову оцінку можна розглядати як крапку рівноваги толерантних та інтолерантних оцінок. Побудована *шкала толерантності* перевірена на валідність та надійність.

Діапазон оцінок *рівня толерантності* виявився досить широким: для школярів і їхніх батьків він склав 3.1 логіт, для вчителів 3.8 логітів. Розподіл усіх оцінок є близьким до нормального. Середній рівень толерантності і школярів, і батьків, і вчителів є позитивною величиною приблизно від 0 до 0.4, що дозволяє в цілому назвати опитаних "*скоріше, толерантними*". Порівняно менш толерантними є батьки, більш толерантними – вчителі.

Виявлено, що респонденти найчастіше висловлюються нетолерантно в питаннях (пунктах шкали) про відношення до гомосексуалістів, злочинців і єдиної релігії. Найбільш толерантними респонденти проявили себе в питаннях національних або расових відносин, а також у питанні про різні політичні симпатії.

Було з'ясовано, що на *рівень толерантності* помітно впливає стать респондентів і місце проживання (насамперед, регіон України, а іноді й тип населеного пункту). У той же час не виявлено істотного впливу на *рівень толерантності* таких ознак як вік, освіта або матеріальне становище респондента. Більшість старшокласників і їхні батьки прагнули б бачити єдину історію для всіх громадян нашої країни. У меншому ступені згодні з цим вчителі історії й скоріше не згодні опитані експерти. Порівняно сильніше ця тенденція виявлена в західних областях України, слабкіше – у східних.

У той же час більшість опитаних згодні з тим, що одна й та ж історична особистість може бути для когось героєм, а для когось – злочинцем. При цьому приклади таких історичних особистостей опитані легко знаходили в українській історії. Безумовним лідером рейтингу таких історичних особистостей став Степан Бандера. Згадували часто також Івана Мазепу, Богдана Хмельницького, Романа Шухевича, Симона Петлюру, Володимира Леніна та Йосифа Сталіна. Такий великий обсяг історичних фігур, що визнаються можливими об'єктами толерування не зважаючи на суперечливість оцінок цих персоналій, що циркулюють в сучасному українському суспільстві, говорить про потенціал толерантності в полі історії

нашої держави. Як би там не було, історія України містить досить багато спірних тем. Опитані старшокласники, а також їхні батьки й шкільні вчителі привели численні приклади історичних особистостей, думки про яких можуть бути протилежними. Незважаючи на те, що багато хто із наших респондентів зі схваленням ставиться до однозначності історичних трактувань подій минулого, наявність протиріч в українській історії добре розуміється й приймається більшістю опитаних. Отже можна зробити висновок, що оцінка складних історичних подій є добрим індикатором толерантності, а вивчення й обговорення історії своєї країни стає полем для виховання терпимості до поглядів і переконань *Іншого*.

Толерантність залишається перспективною темою для вивчення через актуальність своїх проявів у суспільстві швидкоплинних трансформацій – українському суспільстві. В цьому сенсі дане дослідження робилося не задля ситуативного визначення рівня толерантності серед школярів, їх батьків та вчителів історії та кореляцій цього рівня із ставленням до історії як науки, шкільної дисципліни та області знань і рефлексій. Розроблена шкала толерантності є універсальним інструментом. Тому матеріали з її розробки та правил використання вже зараз є багатою базою для визначення динаміки розвитку толерантного простору в нашій державі, а опрацьовані процедури є надійною методологічною основою для подальших досліджень толерантності будь-яких спільнот в Україні.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Cohen, A. J. *What Toleration Is*, University of Chicago, *Ethics* 115, 2004, – 68-95 pp. 2. Powell, R., Clarke S. *Religion, Tolerance and Intolerance: Views from Across the Disciplines*, University of Oxford. 3. Williams, B. *Toleration: An Impossible Virtue in Toleration: An Elusive Virtue*, edited by D. Heyd, Princeton University Press, 1996, – 19-27 pp. 4. Zagorin, P. *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton: Princeton University Press, 2003, – 392 p. 5. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Прокофьева Т.Ю., Кравцова О.А. Психодиагностика толерантности личности. — М.: Смысл, — 2008. — 172 с. 6. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Прокофьева Т.Ю., Кравцова О.А. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности. М.: Центр СМИ МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. — 112 с. 7. Степанов П.В. Воспитание толерантности у школьников: теория, методика, диагностика / Под ред. Л.И. Новиковой. — М.: АПК и ПРО, 2003. — 84 с. 8. Мельничук И.В., Клишевская О.А. Методы диагностики толерантности // *Наука і освіта*, №1, 2010 С. 48-50. 9. Маслак А.А., Поздняков С.А. Модель Раша для проверки качества метода измерения толерантности. *Социология: методология, методы, математическое моделирование*, 2008, № 26. — С. 87-104. 10. Дубина И.Н. Математические основы эмпирических социально-экономических исследований: учебное пособие. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2006. — 263 с.